

B Í R Á L A T

Pászka Imre :Narratív történetformák című akadémiai doktori értekezéséről

Tisztelt Bíráló Bizottság!

Pászka Imre egy hatalmas terjedelmű opuszt nyújtott be akadémiai doktori címért folyamodandó. A munka 554 oldalra rúg és mintegy hatszáz művet sorol fel bibliográfiájában. Ez körülbelül annyi, mint Habermas nagy kommunikatív cselekvéseméleti művéé (ld. Theorie des kommunikativen HandelshurkampBand 2.1997.pp.595-628.).Tartalmilag is rendkívül átfogó: tartalmaz filozófiát, szociológiát, antropológiát, történettudományt, hermeneutikát, nyelvtudományt –hogycsak legfontosabbakat említsük. Óhatatlanul felmerül a kérdés: lehet-e ennyi témában otthonosan profi egyetlen tudományos kutató. A válasz nyilván az, hogy nem lehetséges. De van egy szaktudás és van egy úgynevezett keresztmetszet tudás. Utóbbival arra vagyunk képesek, hogy megértsük egy általunk nem művelt tudomány problémáit és szükség esetén alkalmazzuk azokat saját területünkön. Ha ebből a szempontból tekintjük az előttünk fekvő művet, azt kell mondanunk, hogy elfogadva és méltányolva szerző törekvését a sok rokon tudomány problémáinak értő áttekintésére és interpretálására, eleget tesz a szak- és keresztmetszet tudás követelményeinek.

Mégis lennie kell(ellene) egy *arányérzéknek*, ami a fő témára tekintettel szelektálja a feldolgozandó szakirodalmat. Úgy érezzük, hogy szerzőnél ez az arányérzék hiányzott. Értjük persze az alkotáslélektani mechanizmust, ami a szerzőt a mértéktelen tudvágyában egyre újabb és újabb területekre való kalandozásra csábította, mégis nem ártott volna igénybe venni olykor-olykor egy külső kontrollt, ami segíthette volna abban a szelekcióban, ami az anyagot egy szükséges és nem szükséges kategóriára osztja. Ez egy olyan mű, amely egyszerre nyújtja az anyag feldolgozásának és kifejtésnek egymástól egyébként elválasztandó szakaszait. Sokszor érezni, hogy a szerző magának interpretál, aztán hozzáfűzi kommentárjait és saját értelmezéseit. Ugyanis, ha a fő témánk mint narratív forma az interjú és az önéletírás megértő szociológiai megközelítése, nem gondoljuk, hogy szükséges belemenni pl. a nyelvtudomány beszédaktus elméletébe. Lehet persze erre mondani, hogy már a nagy Habermas is ezt tette, de egyrészt vegyük észre, hogy ez szerintünk Habermasnál is sok vonatkozásban felesleges volt, másrészt ez neki inkább a filozófiai munkásságának része, aminthogy az Egyesült Államok könyvesboltjaiban Habermas nem a szociológiába, hanem a filozófiába van besorolva. Azon kívül Habermas nagy művében vezeti az olvasót. Minden fejezet elején összefoglalja az előzőek fő mondanivalóját és előre felvázolja a menetet, ami felé halad.

Tisztel Bíráló Bizottság!

Előre is elnézést kérek, de itt egy olyan nagyigényű munkával van dolgunk, ami tényleg a bibliográfia kiterjedtségét, az elemzések és interpretációk törekvését tekintve tényleg összehasonlítható Habermas nagy kommunikáció elméleti művével. Ezért röviden össze kell hasonlítanom a két munkát, mert eben az összehasonlításban van az egyetlen és fő kifogásom a jelölt disszertációjával szemben.

Vegyük csak például a 2. kötetet. Rögtön az elején elmondja, hogy eddig milyen utat futott be a fejtegetés. Hogy pl. a racionalizáció weberi teóriájának elemzése, majd Lukács és Adorno interpretációja után eljutott odáig, hogy a társadalmi racionalizáció a tudat eldologiasodásához vezetett. Ezek a paradoxonok, amihez az említett fogalomstratégia vezetett, azt mutatták meg számára, hogy a tudatparadigma keretén belül ezek a paradoxonok nem oldhatók fel, és ezért

ő a német tradíciót átvezeti Meadhez és Durkheimhez, akik arra belátásra vezetik, hogy be kell vetni a cselekvésselméletbe a rendszerelméletet, amivel le lehet küzdeni a weberi megoldás hiányosságait, és így egy szimbolikusan strukturált és kidifferenciálódott életvilághoz jutunk (ld. Jürgen Habermas: Theorie des kommunikativen Handelns. Band 2. Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft, pp.9-10.). Majd a következő fejezetben Parsonshoz vezet tovább, akiről megállapítja, hogy nélküle nem lehet érvényes társadalomelméletet kidolgozni. A cselekvésselméletet össze kell kapcsolnia rendszerelmélettel. Felvázolja következő lépéseket (im.p.303.), amik a Parsons fejezet alfejezetei lesznek. Majd a legutolsó nagy fejezetben Parsonson és Weberen keresztül visszajut egy kijavított Marxhoz.

Nem a tartalom eben a lényeg számomra, Tisztelt Bíráló Bizottság, hanem a forma, amibe a fogalmak egymásból fejlődve, folytonosan előrehaladnak, és ne is értsünk egyet bár a tartalommal, mindig tudjuk, hol állunk, meddig jutott el a szerző és hová akar eljutni.

Namost, számunkra nem tűnt ki az értekezés vagy könyv szerkezetének logikája. És ez csak látszólag formai kérdés, mert ez maga a tartalmi probléma. Hogy csak egy példát mondjunk: miért előzi meg a kifejtésben a Hermetikai kerékagy című fejezet írás-olvasás hermeneutikája című alfejezet a VI. fejezet „valóság és tapasztalás” című részt, hiszen talán alapvetőbb az átmenet a valóságból és műbe, mint pl. „Az interjú én-te szituációja”.

De a szerző könyvét olvasva bíráló úgy érezte magát, mint mikor hajdanán megtekintette a cordobai nagymecsetet, ami 2200 egyforma oszlopból áll. Tévelyegve kóborogtam benne, s Madách-csal magamban mormolva, hogy „Végzet s szabadság egymást üldözi, De hiányzik az összhangzó értelem”. Vagyis, hogy valami fő helyet vagy szentélyt találjak, ahonnan az egész valami irányító központ átsugározná és rendbe tenné ezt káoszt. Persze akkor először járva még nem tapasztaltam a mecseteknek ezt a központnélküliségét.

Pedig, hogy ennek a látszólag formai kérdésnek milyen jelentősége van, arra a régi nagy hatású marxista, de nálunk szinte ismeretlen filozófus, Louis Althusser hívta fel a figyelmet Marxra hivatkozva (Ld. Althusser: Az elmélet forradalma. Kossuth. Bp.1968). Marx ugyanis a Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához c. írásában azt fejtegeti, hogy egyesek a politikai gazdaságtan a valóságos konkréttal, a népességgel kezdik, de ez helytelen, mert a helyes az elvonttal kezdeni. Holott, bár a valóság a kiindulópont, de feldolgozásban mint eredmény jelenik meg, ugyanis „az elvonttól a konkrét felélemelkedő módszer csak az a módja a gondolkodásnak, amellyel a konkrétat lesajátítja, mint szellemileg konkrétat újraalkotja” (MEM 46/1.köt.27.o.). Ráadásul mindez kapcsolatban van a történeti valósággal. Ezért lehetséges, hogy pl. a feudalizmusban a földtulajdon tárgyalása megelőzi a tőkéét, viszont a kapitalizmusban először a tőkét kell tárgyalni, hogy megérthessük a földtulajdont. Aztán elmondja, hogy az absztrakt munka ősrégi kategória, de a valóságban, mint sokféle, egyáltalán mint emberi munka csak modern korban mutatkozott igaznak (im.30.). Nem folytatjuk itt ezt a Marx interpretációt, mert csak arra akartunk rámutatni, hogy kategóriák sorrendje egy munkában egyáltalán nemcsak formai, hanem tartalmi kérdés is.

Tisztelt Bíráló Bizottság!

Mivel ezt a problémát lényegesnek tekintem, álláspontomat abban tudom megfogalmazni, hogy a jelöltet abban az esetben javaslom arra, hogy megkapja az MTA doktora címet, ha nyilvános védésen röviden, legfeljebb egy-két oldalon megindokolja az egész fejtegetés menetét és logikáját, tehát megcsinálja azt, amit Habermas a kommunikatív cselekvés elméletében, hogy ugyanis kimutatja az egyes fejezetek miért úgy követeik egymást, ahogyan

a könyvben meg van határozva a sorrendjük, hogy pl. a fogalmak menete miért úgy van, ahogy van.

Ilyen körülmények között nem látom értelmét a munka részletes bírálatába belemenni. Hiszen minden egyes fejezet számos interpretáció tartalmaz, amelyek mint megállapítható, lényegileg helyesek, vagy legalább is védhetők. Csupán egy problémát elemelek ki, a Magyarázat - megértés-értelmezés című alfejezetről (123-147). Itt a 118. oldalon Ricoeurt értelmezve szerző szerint Ricoeur azt keresi: mi felel meg a cselekvés területén az írás feljegyzésének, és azt találja mondani, hogy az írásban rögzített nyelvi események azonosak azzal, „amit a weberi [helyesen: Weber, szerintem] értelemmel bíró cselekvésnek tekint”. Majd így folytatja: „Amit rögzítenek, az, ami 'hátrahagyja nyomait'. Nos, figyeljük meg –teszi hozzá a szerző – a 'kimondás', a 'megtett', a 'lejegyzett' stb. affinitásban van a weberi 'mit tesz' értelemmel bíró reaktív cselekvés fogalmával. Ezek a fogalmak az aktus formájára utalnak, arra, amit a cselekvő tesz, s hogy a cselekvés pusztán fizikai ténye lejegyezhető, érthető, semmilyen szubjektív, szándékolt értelemnek nincs alárendelve” (118.o.).

Itt valami félreértés van. Ugyanis a hivatkozott Weber helyen ő pontosan az értelemmel bíró cselekvést akarja elhatárolni a pusztán reaktív, azaz értelemmel nem bíró cselekvésektől: „Az értelemmel bíró cselekvést a pusztán...reaktív, semmilyen szubjektív, szándékolt értelemmel nem összekapcsolt magatartástól elválasztó határvonal teljesen elmosódó” –fogalmaz Weber (Weber, Max Gazdaság és társadalom. 2/1.1987.38.o.). Tehát az „értelemmel bíró reaktív cselekvés”-nek Webernél nincsen értelme. Mert egy cselekvés vagy értelemmel bíró, vagy reaktív, azaz értelem nélküli. De talán ezt teszi helyre a következő, kissé pongyola mondat: „A cselekvés motivációjára vonatkozás, a kontextualizálás, a miért kérdés ebben nincsen benne”. Igen, nincs benne, s akkor a reaktív értelemmel bíró weberi fogalom csak egy pillanatnyi félreértés. Az interpretáció végével („itt nem az a fontos, hogy amit tartalmaz, aszerint rögzítjük írásba a beszédcselekvést, hanem az a fontos, hogy rögzítve legyen a szöveg, s majd a kutató dönti el a szöveg jellegzetes tulajdonságai alapján, hogy értelmezésre érdemes legyen”(uo). De szeretném, ha e kérdésben felvilágosítana.

A másik, talán problematikusabb dilemmán abban van, hogy a szerző szándékosan összemossa a magyarázatot és a megértést. Tudjuk, hogy először a szociológiában Weber választotta el a két fogalmat, s a megértő szociológiát úgy határozta meg, mint amiben egyesül az értelmező megértés és az oksági magyarázat (Gazdaság és társadalom.37-38.o.). Ennek nyomán Weber különbséget tett értelmileg adekvát és kauzálisan adekvát cselekvések között. Értelmileg adekvát, ha „átlagos gondolkodási és értelmi szokásainknak [megfelelő] mint tipikusát” foghatjuk fel (im.43.o.). Kauzálisan adekvát viszont az a cselekvés, ha a folyamatok mindig ugyanabban a sorrendben következnek egymásra” (im.uo.). Így pl. az értelmileg adekvát a számtanpélda megoldás, ha a szabályoknak megfelelően történik, viszont kauzálisan az is adekvát lehet, ha a tapasztalat szabályai szerinti elvétést, hibás, megoldást tipikusan elkövetnek. Ezért mondja aztán Weber, hogy „A kauzális magyarázat tehát annak megállapítását jelenti, hogy egy bizonyos megfigyelt (külső vagy belső) folyamatra egy valamiképpen fölmérhető, ideális esetben – ritkán – számszerűen is megadható valószínűségi szabály szerint egy másik folyamat következik (vagy együtt lép fel)” (im.uo.). Ezáltal Weber a cselekvések kauzális adekvátságát ismétlődésekhez, hogy világos legyenek: statisztikailag megragadható ismétlődésekhez köti. De: az igazoláshoz jó egy pszichológiai kísérlet is, és persze a történelmi tanúságtétel (pl. Eduard Mayer a marathoni, szalamiszi és plataiai ütközetekről). E nélkül még a legadekvátabb értelemmegragadás csak a gondolati kísérlet bizonytalanságára hagyatkozhat.

Mármost a jelölt a könyv 123. oldalán kezd tárgyalni a magyarázat, megértés, értelmezés problémát. Ricoeur-rel indít, s talán túlságosan is ráhagyatkozik, félrevezetve magát és elvezetve a szociológiai értelemkereséstől. Megállapítja, hogy Diltheynél mereven elkülönül a megértés és magyarázat. (125.). Helyes. Majd Ricoeur azon ötletével folytatja, mondván, hogy a kettő közti szakadékot Ricoeur azzal hidalja át, hogy az „írás-olvasás analógiájára „' vezeti vissza”(127.o.). S ezután ahelyett, hogy Webert alaposabban elolvasná, vagy akár Mannheim nagy hermeneutikai opuszát (ld alább), nyelvtudományi magyarázatokba kezd megintcsak Ricoeur nyomán, és végül odajut, ahová Weber eljutott csak differenciáltabban és nemcsak a szellemtudományokban, hogy „az értelmezés nem állítható szembe a magyarázattal, mindkettő a szellemtudományokhoz csatlakozik” (129.). S mindezt kíséri egy több mint egy oldalas Ryle és Erdélyi Ágnes meg Wittgenstrin interpretáció. Majd megint egy több, mint tíz oldalas Ricoeur interpretáció következik a magyarázat és megértés dilektikájáról (133-247). Ne értsük félre bírálót, én magam is nagyra becsülöm Ricoeur-t, én is használtam saját interpretáció elméletem kialakításánál, de jelöltem a Ricoeur-írás-olvasás dialektikája elvitte a társalmi cselekvés alapvető problémájától.

Így például ott van Mannheim interpretáció elmélete, benne a dokumentatív értelemmel, ami jó hasznosítható lett volna a narratív formák elemzésénél. Már utaltunk Mannheimnek egy tanulmányára („A szellemi képződmények ideológiai és szociológiai értelmezése”, Ld. Mannheim Károly: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Osiris. Bp.2000. 183-200.), amelyben szerepel egy tipológiája a lehetséges interpretáció-típusoknak. Ez a tipológia alapvetően ún. belső és külső megközelítést határolja el az értelemmel bíró kulturális képződményeknek. A belsőhöz sorolja a szisztematikus és genetikus interpretációkat, míg a külsőkhöz a kauzálisakat, és az „értelemmel rendelkező léttotalitás felőli” értelmezéseket. (és mindezek nyolc esetét). A szisztematikus interpretációk a kulturális képződményt a maguk „magánvalóságában” veszik szemügyre, mint – ahogy ma szeretik mondani – „önreferens” intellektuális konstruktumokat tekintet nélkül alkotójukra, amely megközelítésekkel szemben a genetikus interpretációk valamely időbeli folyamatba helyezik a vizsgálandó tárgyat, míg az ún. külsődleges értelmezések vagy egy szabály alá szubsumálható manifesztációnak tekintik a képződményt (pl. az explikatív pszichológia, mondja Mannheim), ami „értelemmentes” konstruktummá teszi az explicandumot, végül pedig az értelemmel bíró léttotalitásból való megközelítéseknek három típusát különbözteti meg, az idealistát, a pozitivistát, és legvégül a megértő individuális és kollektív pszichológiáit. Továbbá minden kultúrképződménynél három értelem van: 1. objektív értelem, 2. intencionális vagy kifejezésértelem, és végül 3. dokumentum értelem. Azt mondja: A természet is felfogható úgy, mint amelyben Isten dokumentálja magát, továbbá, hogy a kultúrtárgy értelme nem anyagiságában van, stb. A háromféle értelmet a következő példán magyarázza: barátom a sarki koldusnak alamizsnát ad. 1. Objektív értelem=társadalmi cselekvésösszefüggés: a koldus, a segítségnyújtó és alamizsna, egy értelemösszefüggés elemei, függetlenül attól, hogy ők mit gondolnak magukról. (Csak megjegyzem: ez különbözik a weberi objektív értelemtől, amit a normatív tudományok, pl. a logika és jogtudomány keres). 2. Ha az adakozó szándéka a jelzés, a részvét jelzése a koldusnak vagy nekem: ez kifejezésértelem, mert egy belső szándékot manifesztált a tett. 3. Dokumentált értelem. Ezt alkalmazzák a szellemi termékek minden megragadásánál, amikor a cselekményt egy teljesen más kontextusba helyezzük, és semmi köze se az intencionált, se az objektív értelemhez, ugyanis egy másfajta összefüggésrendszerbe helyezem a cselekményt. Ezt másutt is, pl. az önmegismerésben is lehet alkalmazni. Ami a lényeg, az az, hogy „azok az elemek, amelyekből egy individuális alkotó vagy egy korszak világnézeti totalitását fel kell építeni, pontosan ugyanilyen módon adottak számunkra.” (Mannheim, Károly. i.m.23.).² Ezután Mannheim az ateoretikust, azt

amit Pászka Imre is sokszor keres tulajdonképpen, az irracionális „előértelmet” kezdi keresni a képzőművészetben, mert oda akar eljutni, hogy vannak gondolkodási stílusok, és ezek egy új világnézet-tipológiához vezethetnek. Ezért vitázik majd Diltheyjel, aki egyszerű teoretikus világnézetekben gondolkodik.

A dokumentatív értelem perspektivikus értelem a kutató részéről. Csak az új szempont képes a tényekben, az objektív és vizuális értelem túl meglátni. Akár egyetlen fragmentumban is felfedezhető. Ez a korlátja a kvantitatív analízisnek. A kvalitatív tartalomelemzés azt jelenti, hogy túlmegyünk a számokon. A szociológiai falukutatás ebben különbözik a surveytől, hogy egyetlen eset is lehet releváns. Ha be tudjuk illeszteni egy perspektívába. Mannheimnek Riegl a példa. A későrómai negatív ornamentika egy olyan művészetakarás kifejezése, mely az anyagot alakító elvként még a filozófiában is megjelenik. Ez egy mellékes elvben van felfedezve, ami túl van az alkotó szándékán. A kifejezésértelmet is fel lehet erre használni. Fel lehet használni pl. egy művészeti kiáltványt, amelyben a művész elmagyarázza, hogy ő mit akar, ars poeticák ugyanígy felhasználhatók: „az immanens teoretikus értelemet transzcendálva a teoretikus vallomást is csak vallomásnak tekintjük, a művész tudatán túli, őt motiváló szándék dokumentumának”.³ Végül Mannheim összefoglalja: „Mindezek a dokumentum jellegű értelmezésre irányuló kísérletek tehát újfajta totalitásokat építenek fel az összetartozó kultúrobjektívációkban található, szétszórta, dokumentum jellegű mozzanatokból – ezt aztán nevezhetjük ’művészetakarásnak’(Riegl), ’gazdasági mentalitásnak’(Sombart), ’világnézetnek’(Dilthey), ’szellemnek’(Max Weber), aszerint, hogy milyen eltérések jelennek meg benne. Ezekhez a kultúrobjektívációk felől konstituált totalitásokhoz azután korrelátumként hozzárendelhetünk egy szubjektumot, amelyet esetleg egy reálisan létező szubjektumról nevezünk el (pl. goethei, a német, a klasszikus szellem)”. Ezek mindegyike „azt a mélyebb egységet jelöli, amely a hozzá rendelt értelmi képződményekből előállítható” (Mannheim Károly. i.m. 35.).

Tisztelt Bíráló Bizottság!

Elnézést kérek ezért a hosszabb interpretációért, de csupán azt szerettem volna érzékeltetni, hogy Pászka Imre könyve telis-teli van vitatható érdekes, izgalmas, vitatható és a vitára ingerlő passzusokkal. Még számos ilyen és ehhez hasonló helyet lehetne kipécézni a könyvből. Mert a könyv a szerző főművének tekinthető, hatalmas olvasottsággal és fejlett szak- és kereszttudással készült munka. Lehet, hogy egy munka színvonala, mint Sartre valahol utal rá, nem a megoldott problémák számával mérhető, hanem a felvetett kérdések sokaságával. S ha ebből a perspektívából nézzük, Pászka Imre könyve méltó arra, hogy szerzőjének megadassák az MTA doktora cím.

Pécs, 2011. november 20.

Nagy Endre
MTA doktora